

Vurderingssituasjonen anses å ha vært ustabil på i alle fall to måter. For det første skulle det balanseres mellom *sympati* og *upartiskhet*. For det andre ble den i stor grad påvirket av hvilke reelle muligheter for arbeid som fantes. Disse to måter vurderingen av arbeidsuførhet kan være ustabil på kjennes igjen i vår tid. Vurdereren er «mellom barken og veden».

Vi skal i neste kapittel se videre på hvordan synet på arbeid endret seg inn i moderne tid, hvordan den økonomiske og klassiske liberalismen formulerte et selvhjelpsprinsipp og hva noen sosiale følger ble av den første industrielle revolusjonen.

6 Selvhjelpsprinsippet og «det sosiale spørsmålet»

Nåværende folketrygdlov sier i § 1-1 at et av dets formål er å «bidra til hjelp til selvhjelp» (se vedlegg 1D). Jeg fortolker *hjelp til selvhjelpsprinsippet* som sammensatt av *selvhjelpsprinsippet* og *det kollektive hjelpeprinsippet*. Dette og det påfølgende kapitlet har som formål å analysere disse to politiske prinsippene. Dette kapitlet analyserer liberalismebegrepet og *selvhjelpsprinsippet* slik det ble utformet innen den klassiske liberalismen. Kapitlet tar videre for seg de dyptgripende samfunnsendringene som den første industrielle revolusjonen førte med seg og som ledet til *det sosiale spørsmålet*. Kapitlet tar også opp forskjellige svar fra europeiske samfunn på de nødstedtes situasjon fram til omkring 1870.

6.1 Samfunnsendringer og syn på arbeid i tidlig moderne tid

Samfunnene var mellom 1500 og 1750 fortsatt jordbruksamfunn. Produksjonsteknologien forandret seg alt i alt lite i denne tiden. Muskelkraft ble brukt for nesten alt arbeid (McNeill & McNeill 2003: 201). Men hjemmebasert produksjon og handel over stadig større deler av kloden fikk økende betydning. Oppfatningen om at det aktive livet på jorden er menneskets høyeste ytelse, ikke det kontemplative som Thomas Aquinas hadde hevdet, hadde fått gjennomslag (Raeff 1983: 87f).

Merkantilismen er betegnelsen på det dominerende økonomiske systemet i Europa fra det 16. til det 18. århundret, med fortsettelse inn i det 19. århundret i noen land. Merkantilismen er forklart slik: «Mercantilism promoted governmental regulation of a nation's economy for the purpose of augmenting state power at the expense of rival national powers. It was the economic counterpart of political absolutism.»⁷⁰ Statene, med de enevel-

⁷⁰ *Mercantilism*. I: *Encyclopædia Britannica* 2006 Ultimate Reference Suite DVD.

dige monarkene i spissen fikk, med andre ord, økende interesse for å utvikle metoder for å ta hand om sin befolknings ressurser, særlig dens reproduksjon, stridskraft som soldater og arbeidskraft. Kontrollen med arbeidskraften og den politiske arbeidsplikten ble forsterket. Et økt antall menn og kvinner ble nå lønnsarbeidere. Lønnsarbeid var i sin alminnelighet på denne tiden ansett som nedverdiggende og beskjemmende og lønnen var meget lav (Castel 2003: kap. 3). For kvinner var det å tjene som hushjelp det mest vanlige lønnsarbeid i tidlig moderne tid (Palmer, Colton, & Kramer 2002: 115).

I alle fall fra det 16. århundret til begynnelsen av det 19. århundret gjennomgikk Europa en *kommersiell kapitalistisk revolusjon*.⁷¹ Kapitalismen var i sin første kommersielle utforming i stor grad stimulert av kolonialistiske erobringer og etablering av markeder utenfor Europa, videre av en betydelig befolkningsvekst i Europa. Dette var en langsom revolusjon som synes å ha utviklet seg innenfor den dominerende merkantilistiske orden. Handelskapitalistene var drivkraft i etableringen av manufakturerne (fra lat. *manus*, hand og *facere*, å gjøre). «Manufaktur» er betegnelse på hjemmebasert produksjon av for eksempel tøy og klær, hatter, metall- og glassarbeider og geværer. En økende del av den europeiske befolkningen, både kvinner og menn, arbeidet i slik produksjon i sine egne hjem på landsbygda, avlønt av handelskapitalistene (Palmer, Colton, & Kramer 2002: 104ff, 233f). Resultatet av samvirket mellom merkantilisme og kommersiell kapitalisme var at det omkring 1750 hadde hopet seg opp store mengder privateid rikdom og kapital i Europa (ibid.: 237ff).

Innen den *protestantiske revolusjonen* på 1500-tallet ble det utviklet en ny *arbeidsetikk*. Martin Luther (1483-1546) så på arbeidet som en oppgave gitt av Gud, et *kall*. I og med at arbeidsdelingen gjør at hvert enkelt individ må arbeide for andre, så han på arbeid som uttrykk for nestekjærlighet (Weber 1995: 46f). Dette gjelder all slags arbeid, men Luther satte bondens arbeid høyest. Luther var skeptisk til den begynnende kapitalistiske kommersialismen (Applebaum 1992: 321ff). Jean Calvin (1509-1564), kalvinismen og puritanismen derimot, aksepterte sin samtids økonomiske utviklingstrekk og radikalisererte Luthers arbeidsetikk.⁷² Forskingen om den kalvinistiske og puritanistiske arbeidsetikken er blitt oppsummert slik:

⁷¹ Kapitalisme: «Betegnelse tatt i bruk i annen halvdel av 1800-tallet for et økonomisk system basert på at den økonomiske virksomhet organiseres av kapitaleiere, som benytter sin kapital til å anskaffe produksjonsmidler og råvarer m.m., og til å lønne arbeidskraft.» I: *Aschehoug og Gyldendals Store norske leksikon*, 4. utgave, 2005-07, <http://www.snl.no/article.html?id=622311> (30.03.06).

All men, including the rich, must work because to work is the will of God. But they must not lust after the fruits of their work. With this new creed comes a new type of man – strong-willed, active, austere, and hard-working from religious conviction. Idleness, luxury, and prodigality – everything that softens the soul – is shunned. Dislike of work is a sign that one is not destined for salvation. Intermittent, occasional work will not do. It has to be methodical, disciplined, rational, uniform, and specialized. To select a calling and follow it with all of one's conscience is a religious duty. Puritanism – which developed from Calvinism – goes further, teaching that it is one's duty to extract the greatest possible gain from work. Success, which is proven by profit, is the certain indication that the chosen profession is pleasing to God (Applebaum 1992: 325).

Vi ser et nytt syn på arbeid formulert innen europeisk sosialhistorie: Arbeid er en teologisk, *etisk plikt*. Den gjelder alle og enhver, også den rike. Arbeid blir videre innen noen protestantiske retninger sett på som et *mål i seg selv*, foreskrevet av Gud (Weber 1995: 98). Det har altså egenverdi. Denne protestantiske arbeidsetikken passet som hånd i hanske til den kapitalistiske økonomien som var under utvikling. Spesielt kunne den legitimere bestrebelsene etter profitt (ibid.: 106). Prestasjon og ytelse ble altså i tidlig moderne tid tillagt økende økonomisk og politisk betydning og fikk også en kristen legitimering innen protestantismen.

6.2 Liberalisme

Liberalismen tilhører opplysningstidens grunnidéer.⁷³ Opplysningstiden er en «samlebetegnelse for en europeisk intellektuell bevegelse mellom den engelske revolusjonen (1688) og den franske revolusjonen (1789)».⁷⁴ Menneskets frihet ble framhevet. Den grunnlovgivende forsamlingen innen den franske revolusjonen formulerte i 1789 «Erklæringen om menneske- og borgerrettigheter». Første artikkel sier de berømte ordene om at «menneskene fødes og forblir *frie og like* i rettigheter». Denne erklæringen formulerte med full styrke den *første generasjonen av menneskerettigheter*, dvs. si-

⁷² *Puritanism*: «A religious reform movement in the late 16th and 17th centuries that sought to 'purify' the Church of England of remnants of the Roman Catholic 'popery' that the Puritans claimed had been retained after the religious settlement reached early in the reign of Queen Elizabeth I. Puritans became noted for a spirit of moral and religious earnestness that informed their whole way of life, and they sought through church reform to make their lifestyle the pattern for the whole nation. Their efforts to transform the nation led to civil war in England and to the founding of colonies in America as working models of the Puritan way of life.» I: *Encyclopædia Britannica* 2006 Ultimate Reference Suite DVD.

⁷³ Betegnelsen «liberalisme» kom dog ikke i vanlig bruk før på begynnelsen av det nittende århundret (Palmer, Colton, & Kramer 2002: 439).

⁷⁴ Fra: Opplysningstiden. I: *Aschehoug og Gyldendals Store norske leksikon*, 4. utgave, 2005-07, <http://www.snl.no/article.html?id=705072> (30.03.06).

vile friheter og andre liberale rettigheter som individet innehar (Ishay 2004: 3).⁷⁵ Revolusjonens «nasjonalkonvent» formulerte i 1793 *retten* til arbeid, eller til fri understøttelse dersom menneskene ikke var i stand til å arbeide (Castel 2003:165). Disse sosiale rettighetene ble ikke gjennomført, men tanken om økonomisk og sosial likhet var lansert. At menneskerettighetene også skulle gjelde fullt ut for kvinner, ble med stor styrke hevdet av den franske forfatteren Olympe de Gauges (1748-93) som i 1791 publiserte skriftet *Kvinnens rettigheter*.⁷⁶ Året etter publiserte den engelske filosofen Mary Woollstonecraft (1759-97) et krast og velskrevet verk om kvinnens fornedrelse innen samtidens sosiale orden (Wollstonecraft 2003). I 1776 publiserte filosofen og samfunnsøkonomen Adam Smith (1723-1790) boken *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Smith 1976). Boken grunnla det første fulle system for *den klassiske økonomien*. Klassisk økonomi, eller den klassiske skolen, var den dominerende samfunnsøkonomiske skolen fram til omkring 1870 (Sandmo 2006: 59f). Klassisk økonomi er karakterisert slik:

English school of economic thought that originated during the late 18th century with Adam Smith and that reached maturity in the works of David Ricardo and John Stuart Mill. The theories of the classical school, which dominated economic thinking in Great Britain until about 1870, focused on economic growth and economic freedom, stressing laissez-faire ideas and free competition.⁷⁷

Man kan også si at Smiths grunnla «den økonomiske liberalismen». Den økonomiske liberalismen kan kort sies å være en lære om at regjeringen bør blande seg minst mulig inn i den økonomiske virksomheten (Skirbekk & Gilje 1992a: 412). Denne læren ble også betegnet som *laissez-faire* og fikk som vi skal se, stor sosialhistorisk betydning.⁷⁸ Smiths bok er også en av klassikerne i utformingen av *den klassiske liberalismen* som politisk filosofi (Ryan 1995).

«Liberalisme» er en term med et mangfoldig betydningsinnhold. Vi kan i tillegg til liberalisme som politisk filosofi og som økonomisk liberalisme, tale om kulturliberalisme som gjerne innebærer nøytralitet og toleranse (Anzenbacher 2002: 346). Når det gjelder politisk liberalisme finnes det flere former (Ryan 1995). Den politiske liberalisme som ble viktig utover i

⁷⁵ Se artiklene 3-19 i Forente nasjoners menneskerettighetserklæring (Forente nasjoner 1948; Ishay 2004: 3).

⁷⁶ de Gauges erklæring finnes på verdensveven: <http://www.pinn.net/~sunshine/booksum/gouges.html>. Hun ble henrettet for sin politiske aktivitet.

⁷⁷ Fra: *Classical economics*. I: *Encyclopædia Britannica 2006 Ultimate Reference Suite DVD*.

⁷⁸ *Laissez-faire*. I: *Encyclopædia Britannica 2006 Ultimate Reference Suite DVD*.

det 19. århundret, betegnes som *klassisk liberalisme*. Andre former for politisk liberalisme av særlig sosialpolitisk betydning, er *sosialliberalisme* og *nyliberalisme*. Det finnes også en *liberal (demokratisk) sosialisme* (Rawls 2003: 219ff).

Klassisk liberalisme er karakterisert slik: «It focuses on the idea of limited government, the maintenance of the rule of law, the avoidance of arbitrary and discretionary power, the sanctity of private property and freely made contracts, and the responsibility of individuals for their own fates.» (Ryan 1995: 293). Innen den klassiske liberalismen var det kun tale om *formelt likeverd*. Det er ikke statens oppgave å utjevne inntekt eller sørge for sjanse-likhet (Rawls 2003: 222).

På tross av mangfoldet innen liberalismen, blir det likevel hevdet at den har fire grunnidéer:

It is *individualist*, in that it asserts the moral primacy of the person against the claims of any social collectivity: *egalitarian*, inasmuch as it confers on all men the same moral status and denies the relevance to legal or political order of differences in moral worth among human beings: *universalist*, affirming the moral unity of the human species and according a secondary importance to specific historical associations and cultural forms: and *meliorist* in its affirmation of the corrigibility and improvability of all social institutions and political arrangements (Gray 1995: xii).

På det grunnlaget som nå er lagt, skal det politiske *selvhjelpsprinsippet* defineres.

6.3 Selvhjelpsprinsippet – et klassisk liberalt prinsipp

Allerede fra annen halvdel av det 18. århundret var det en livlig debatt om et nytt arbeidsbegrep innen økonomien. Arbeidet og arbeideren begynte å bli sett på som *varer* på et *marked*. Begrepet *arbeidsledig* ble også innført i økonomisk teori, selv om det ikke kom til allmenn anvendelse før nesten hundre år senere. *Retten til arbeid* ble formulert, for første gang så langt jeg har funnet, i 1773.⁷⁹ Arbeidsbegrepet er et nøkkelbegrep i Smiths økonomi. «Arbeid ligger til grunn for all verdiskapning og prisdannelse, det er den sanne målestokk for alle goders bytteverdi.» (*Min oversettelse*) (Conze 1972: 179). Smith hevdet at det ikke er sølv eller gull, som man ofte forestilte seg innen merkantilismen, men *arbeidet*, som er kilden til nasjonens rikdom (Smith 1976: 35). Det er arbeidsdelingen som har ført til arbeidets økende produktive kraft og betydning. Ved å dele arbeidet kan arbeideren produsere mer fordi han blir dyktig til å gjøre noen få arbeidsoperasjoner, han sparer tid og dessuten tar han stadig nye maskiner i bruk (ibid.:11ff).

⁷⁹ Økonomen Schlettwein gav retten til arbeid en klassisk formulering i 1773 (Conze 1972: 176f).

Arbeid ses hos Smith først og fremst som et middel til å oppnå velferd og lykke. Arbeid er i seg selv «toil and trouble» (Smith 1976: 34). Arbeidsbegrepet gjennomgikk en vesentlig endring i løpet av det 18. århundret. «[It] is no longer a duty imposed by religious, moral or economic demands. Instead labor now becomes the source of all wealth, and, in order to be most socially useful, it must be reorganized and reconceived in light of the principles of the new political economy.» (Castel 2003: 141).

For at individets arbeidskraft skal kunne tas i bruk, er det i følge Smith nødvendig med *frihet til å arbeide*. Det er bare slik individets initiativ kan bli virksomt. Den enkeltes ønske om å forbedre sine levekår ut fra egen interesse er en uovertruffen økonomisk drivkraft. Den klassisk liberale arbeidslære verdsetter *anstrengelse, risiko og konkurranse* (Castel 2003: 154).

De tankene som ligger til grunn for *selvhjelpsprinsippet* er, slik jeg kan forstå det, den økonomiske og klassiske liberalismes grunnidéer. Selvhjelpsprinsippet kan da formuleres slik. *Når hvert individ søker sin egen økonomiske interesse gjennom sitt arbeid, i et mest mulig fritt marked, og går rasjonelt fram, blir både individets økonomiske utbytte og den allmenne velferd og sosiale harmoni størst mulig.*⁸⁰ Selvhjelpsprinsippet er *individualistisk*. Prinsippet innebærer også *sosial atomisme* (underkapittel 3.6). Det er fordi man ser menneskene som løsrevet sosiale relasjoner og sammenhenger. «Det menneskelege univers blir i denne modellen liksom fatta som eit slags sosialt biljardspel, der utbytteskakende individ sviv omkring og inngår utbytte-skapande kontraktar.» (Skirbekk & Gilje 1992a: 413).

6.4 Den første industrielle revolusjonen og «det sosiale spørsmålet»

Den vesentlige endringen i produksjonsmåte som i ettertid fikk betegnelsen *den første industrielle revolusjonen*, startet i England, først i det små omkring 1750, for så å bli mer merkbar omkring 1780. Den industrielle revolusjonen innførte fossilt brensel som energi, først som kull, og forvandlet dermed menneskesamfunnets energigrunnlag (McNeill & McNeill 2003: 230). Den første industrielle revolusjonen begynte med oppfinnelser i tekstilindustrien. Men det var oppfinnelsen av en vel fungerende dampmaskin på 1780-tallet som var viktigst. Rike landeiere og handelsmenn satte deler av sin profitt inn i den nye lovende industrien. Den kommersielle kapitalistiske revolusjonen gikk over i *industriell kapitalisme* (Palmer, Colton, & Kramer 2002: 429ff).

⁸⁰ Kilder for denne formulering har også vært Skirbekk & Gilje (1992a: 412ff) og Castel (2003: kap. 4).

Omkring 1830 var det industrielle sentralområdet i Europa etablert i England, foruten i Belgia og det nordlige Frankrike der kull var utbredt. Etter hvert kom også Ruhr-området i Tyskland med (McNeill & McNeill 2003: 231). Noen sosiale konsekvenser av den nye økonomien med dens fabrikkdrift ble dokumentert vitenskapelig.⁸¹ Castel oppsummerer forskningsresultatene slik:

[I]t is indisputable that hundreds of thousands of men, women and children worked in the earliest industrial concentrations for up to fourteen or sixteen hours per day, during their short lives, for a meagre salary, entirely abandoned to the arbitrariness of their bosses and reduced to the condition of machines retained to make money, only to be thrown away as soon as they ceased to produce (Castel 2003: 203).

Man så at den industrielle revolusjonens fabrikker førte med seg *pauperisme*. Pauperisme (fra lat. *pauper*, fattig) betyr «fattigdommen som massearmod, sosial nødtilstand, i motsetning til det enkelte menneskes fattigdom».⁸² Man så videre at den industrielle revolusjon førte til et gap mellom på den ene siden en juridisk-politisk liberal orden som hevdet alle borgeres *likhet i formel betydning*, og på den annen side en økonomisk orden som førte til stor sosial ulikhet og en nødtilstand for mange (Castel 2003: xx). I 1830-årene begynte diskusjonen om *det sosiale spørsmålet* i de deler av Europa der industrialiseringen var kommet lengst (ibid.). Man så at samfunnet i økende grad ble delt i to klasser som stod mot hverandre. Dette virket truende. «Det nye i forhold til det tidligere fattigdomsproblemet var at verken familie, kirke eller kommune, eller barmhjertighetsbasert virksomhet, eller paternalistiske arbeidsgivere, kunne håndtere dette problemet.» (*Min oversettelse*) (Nipperdey 1998: 335). Castel beskriver det sosiale spørsmålet slik:

[T]he social question does arise at the level of the *mass vulnerability* represented by the *workers' insecurity*. For this is a problem that goes directly to the heart of the status of the majority of wage-earners, formulated primarily with respect to pauperism and perpetuated through the instability of employment, the arbitrariness of bosses, low wages, the dangerousness of work, and the misery of elderly workers (*min kursivering*) (Castel 2003: 263).

Debatten om *det sosiale spørsmålet* påvirket også noen leger, særlig opp mot revolusjonsforsøkene i 1848. Begrepet *sosialmedisin* ble utformet i 1848 av

⁸¹ Forskningen ble utført bl.a. av legen René Luis Villermé (1782-1863) som var medisinsens ledende hygieniker i første del av det 19. århundret. Han påviste bl.a. den nære forbindelsen mellom fattigdom og dødelighet (Rosen 1975: 95). En annen sentral forsker var Friedrich Engels (1820-1895) som skrev *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* i 1845.

⁸² Fra: Pauperisme. I: *Aschehoug og Gyldendals Store norske leksikon*, 4. utgave, 2005-07, <http://www.snl.no/article.html?id=713092> (30.03.06).

den franske legen Jules Guérin (1801-1886) (Rosen 1975: 97). Han skriver at tiden nå er inne for at legene, både som borgere og som medlem av legeprofesjonen, bør komme den offentlige sak, eller *allmennheten*, til hjelp. I samfunnsutviklingen bør vitenskap og rettferdighet erstatte kaos og vilkårlighet (Guérin 1975: 218).

I stedet for nølende og enkeltstående tiltak, betegnet som 'sunnhetspoliti', 'offentlig hygiene' eller 'rettsmedisin', er nå øyeblikket kommet for å samle alle atspredte fakta, sammenfatte dem systematisk og bringe disse fagene fram til det mål som det egnede begrep *sosialmedisin* innebærer (*min oversettelse*) (Guérin 1975: 217).

Guérin spør: Hvem er de nærmeste til å løse de store problemene mht. livsvilkårene for de nedre samfunnsklasser? Svaret er legene, og han gir flere eksempler på hvordan legene kan forbedre samfunnet, særlig for de verst stilte. Guérin definerer sosialmedisinen som en *samfunnsmedisin*. Det franske initiativet fikk støtte av enkelte tyske leger, bl.a. den unge Rudolph Virchow (1821-1902) (Virchow 1975; Rosen 1975: 99ff). Det kan konstateres at disse mer radikale synspunktene fikk liten utbredelse blant legene i resten av det 19. århundret (Eckart 2005: 229). Som liberal politiker ble Virchow nedkjempet politisk i Berlin av Bismarck på 1860-tallet.⁸³ I Storbritannia ble samfunnsmedisinen utviklet på basis av en annen radikal liberal idé på den tiden: utilitarismen (Rosen 1993: kap. 6).

Jeg finner tre fortolkninger av *det sosiale spørsmålet* interessante. For det første: Hvis man ser det slik at samfunnet består av samlende fellesskap eller et kollektiv (underkapittel 3.6), uttrykker *det sosiale spørsmålet* en bekymring for at disse samlende fellesskap kan komme til å gå i oppløsning. Dette synet er bakgrunnen for Castel når han karakteriserer det sosiale spørsmålet som «a concern about a society's ability to maintain its own cohesion. This threat of breakdown is borne by groups whose very existence shakes the cohesion of the whole collectivity.» (Castel 2003: 3). De nye kapitalistiske og industrielle driftsformene kunne virke truende på hele samfunnets sammenbindende kraft.

For det andre kan man forstå *det sosiale spørsmålet* som et spørsmål om solidaritet, både som et begrep for å forstå samfunnet med og for å forandre det. Typografen og filosofen Pierre Leroux (1797-1871) anerkjennes for å ha omformet solidaritetsbegrepet fra å være et overveiende juridisk begrep til å bli et sosialt begrep. Samfunnsviteren Steinar Stjernø skriver: «Leroux conceived solidarity primarily as a relationship. Society was nothing but the relationships between the human beings that constitute a people. Socialism, Leroux wrote, is the organisation of greater and greater solidarity

⁸³ På et tidspunkt var Virchow og Bismarck nær en duell (Porter 1999a: 332).

in society.» (Stjernø 2005: 29). Teorier om solidaritet ble utviklet innen sosiologien utover i det 19. århundret. Disse framhevet samfunnet som bestående av sosiale relasjoner som knytter individer til grupper, organisasjoner og til samfunnet som en helhet (ibid.: 35). Når det gjelder solidaritet som politisk begrep for å forandre samfunnet, var det særlig innen sosialdemokratiet det ble viktig fra slutten av det 19. århundret av (ibid.: 47ff). Dette kommer jeg tilbake til.

For det tredje kan man forstå *det sosiale spørsmålet* i lys av den etiske fordringen om *sosial rettferdighet*. Höffe uttrykker dette slik:

Den sosiale rettferdigheten befatter seg med det såkalte sosiale spørsmålet: med fenomener som arbeidsledighet, manglende vern ved sykdom og alder, manglende utdannelse, fattigdom, til og med sult, kort sagt: elendigjøring. Såfremt disse fenomener går tilbake til samfunnsmessige forandringer, som for eksempel industrialiseringen, som frambringer en kollektiv fordel, men fører til at noen får det verre, forlanger rettferdigheten en godtgjøring for disse (*min oversettelse*) (Höffe 2002: 83).

På midten av det 19. århundret begynte man å anvende begrepet *sosial rettferdighet*, og da nettopp ved analyser av det sosiale spørsmålet.⁸⁴ Etableringen av dette begrepet, og engasjementet for *sosial rettferdighet*, kan ses på som en moralsk reaksjon mot den klassiske økonomiens *laissez-faire* (Beauchamp 1999).

Det er mulig å kombinere disse tre fortolkningene til en samlet forståelse av *det sosiale spørsmålet* i det 19. århundret. Samfunnet ble sett på som et samlende fellesskap. Men man fryktet at den kapitalistiske og industrielle produksjonsformen kunne få dette fellesskapet til å gå i oppløsning. Solidariteten framhevet det interaktive forholdet mellom individ og samfunn. Som politisk idé søkte den å løse problemene ved bl.a. å fremme tankene, følelsene og talen om et «vi» som noe mer enn summen av enkeltindivider. Dette innebar en kritikk av det klassisk liberale *selvhjelpsprinsippet*. Det var neppe slik at alle individers økonomiske utbytte bedres ved å følge dette prinsippet. I konkurransen med andre ville noen måtte tape. Dermed sikret det heller ikke sosial harmoni og velferd på best mulig måte. Det sentrale normative grunnlaget for samfunnet bør være sosial rettferdighet, på denne tiden grunnet hovedsakelig på utilitarismens ideal.

6.5 Samfunnenes forskjellige svar på de fattiges situasjon

Vi skal se nærmere på hvordan noen samfunn i moderne tid fram til omkring 1870 reagerte på situasjonen til de som ikke maktet å sørge for seg selv, de fattige. Innen *merkantilismens* arbeidsorden fantes knapt noen be-

⁸⁴ *Soziale Gerechtigkeit*. I: http://de.wikipedia.org/wiki/Soziale_Gerechtigkeit#Literatur

skyttelse for fattige barn, svangre, «krøplinger» eller gamle. Bare alvorlig sykdom kunne frita fra arbeidsplikten og gi status som verdig trengende, heter det om den tyske merkantilismen. Alle andre ble nektet hjelp uten nåde og barmhjertighet og tvunget til å arbeide videre (Tennstedt 1981: 17, 23). I England ble den kjente *The Poor Law* innført i 1601. Loven skulle både tvinge folk til arbeid og lindre absolutt nød. Den som var helt ute av stand til å arbeide, kunne få hjelp etter en vurdering av lokale tjenestemenn (Stone 1984: 36f; Palmer, Colton, & Kramer 2002: 111). Med modifiseringer gjaldt denne fattigloven fram til 1834 da den ble reformert (se nedenfor).

For å forbedre arbeidsdisiplinen innen merkantilismen opprettet kommunene organiserte verksteder. Tukthus ble også opprettet for å tvinge antatt arbeidsu villige og tiggere i arbeid (Castel 2003: 104ff). I England ble det innført overføring til slaveri og etter hvert deportasjon til koloniene for folk som ikke var i arbeid. Disse ble erklært ubrukelige samfunnslemmer og allmennhetens fiender. Den vesentligste årsak til at folk ikke var i arbeid var imidlertid at det ikke fantes arbeid til alle (Castel 2003: 104ff; Stone 1984: 29ff). Også i Norge ble det etablert tukthus for «landstrykere» og tiggere i alle fall i Bergen, Trondheim og Oslo. Tukthuset hadde et program for forbedring bestående av bønn, arbeid og skolegang (Midré 1995: kap. 4). Arbeidsføre tiggere i Norge, dvs. antatt arbeidsu villige, risikerte også å bli slaver på marinebasen Bremerholm ved København på 1600-tallet (Midré 1995: 45). På slutten av 1700-tallet, under påvirkning av opplysningstidens idéer, fikk tukthusene mer preg av anstalter hvor fattige kunne få hjelp, dvs. tilbud om betalt arbeid (Midré 1995: kap. 5).

Flere tyske filosofer, bl.a. Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), utførte tidlige analyser som peker fram mot sosialforsikring og velferdsstat. Leibniz hevdet at forsikring kunne være et redskap for rettferdighet (Rosanvallon 2000: 11f). De enevelldige tyske kongene og fyrstene regulerte samfunnets orden ved å utstede *Polizeiordnungen* for sine undersåtter på en rekke samfunnsområder fra slutten av det 16. århundret av (Raeff 1983: 43). *Polizeiordnungen* må vi antagelig først og fremst forstå som politiske bestemmelser og lover, i mindre grad som uttrykk for politimyndighet. Utover i det 18. århundret og inn i det 19. århundret ble det også utviklet et «sunnhetspoliti» («*medizinische Polizey*») (Moseng 2003: kap. 6; Rosen 1993: 137ff). Innen merkantilismen begynte legenes tjenestegjøring i staten (Tennstedt 1981: 18). Utgangspunktet var nødvendigheten av å bekjempe pest (Raeff 1983: 121f). Legen Johann Peter Frank (1745-1821) skrev et seks bind verk fra 1779 av med tittelen *System einer vollständigen medicinischen Polizey*. Verket inneholder et stort og komplekst medisinsk

program for velferd fra vugge til grav og fikk stor innflytelse på sosialpolitisk tankegang (Moseng 2003: 148ff).

Først mot slutten av det 18. århundret tok sunnhetspolitiet opp den praktiske behandlingen av de fattige. For å få hjelp i de tyske statene måtte en fattig som meldte seg for fattigforvaltningen, først få sin helsetilstand grundig undersøkt av fattiglegen. Fattiglegen bestemte hva slags arbeid den fattige kunne pålegges. Når dette var bestemt, kunne fattighjelpens størrelse avgjøres. Fattiglegen hadde dessuten som oppgave å disiplinere de fattige til å arbeide og tvinge dem til ubetinget lydighet. Med skarpt blikk kunne legen avsløre antatte simulanter (Huerkamp 1985: 142; Frevert 1984: 103f). Jeg har søkt etter den historiske opprinnelsen til legens vurdering av arbeidsevne i en sosialpolitisk kontekst. Jeg mener den er å finne hos den tyske fattiglegens virksomhet fra slutten av det 18. og inn i det 19. århundret. Innen merkantilismen fortsatte for øvrig de hjelpeordninger som var etablert i middelalderen: laugenes solidariske hjelpekasser og den kirkelige barmhjertighetsbaserte hjelpen (Holzinger 1992: 83-121).

Omkring 1780 ble *sosialforsikring* diskutert i intellektuelle kretser i Frankrike og Storbritannia (Stedman Jones 2004: 27ff). Matematikeren og filosofen Antoine Condorcet (1743-94) beskrev like før sin død et liberalt og egalitært tiende stadium i menneskehetens historie med bl.a. utdanning og stemmerett for alle, like rettigheter for kvinner og menn, frihet for de kolonialiserte folkene, omfordeling av rikdom og en allmenn sosialforsikring (Condorcet 1955).⁸⁵ Den engelske filosofen og politiske aktivisten Thomas Paine (1737-1809) utbredte tankene om en skattefinansiert sosialforsikring i sin bok *The Rights of Man* i Storbritannia allerede i 1791 (Paine 1915: 242ff). Boken ble en av det 18. århundrets bestselgere (250 000 eksemplarer). Den vakte også sterk motstand. Bilder av Paine ble hengt opp og brent i 300 britiske landsbyer i en koordinert aksjon vinteren 1792-93 (Stedman Jones 2004: 64). Det Condorcet og Paine foreslo var en hittil uhørt tanke: å utrydde fattigdommen (ibid.: kap. 1).

Frankrike er et eksempel på hvordan myndigheten besvarte sosial uro i det 19. århundret med å stå på de *klassiske liberale idéene*. Den enkelte frie borger skulle skape sin egen trygghet ved å sikre seg eiendom, spare opp midler og ev. forsikre seg privat. I stedet for statlig sosialpolitikk ble den barmhjertighetsbaserte hjelpen forsøkt raffinert til en rent individualistisk

⁸⁵ Pierre Rosanvallon foretar en interessant oppsummering når han skriver at i det attende århundret var «three available models for conceiving of the social bond: the contract (resulting from a conscious political decision), the market (operating as an invisible hand linking men economically), and insurance (acting as a kind of invisible hand of solidarity).» (Rosanvallon 2000: 12).

«etisk sosialpolitikk» ved hjelp av kirkelige og frivillige organisasjoner (Castel 2003: kap. 5). En historikk om fransk sosialpolitikk i det 19. århundret skriver: «In this context the working class had no other way to affirm its identity than to rebel against its living conditions. [...] Rare exceptions apart, the French bourgeoisie refused to deal with the issue of social welfare otherwise than by bloody repression.» (Saint-Jours 1982: 94).

Tidlige *sosialister* hevdet at i tillegg til den *likhet i formal betydning* som den franske revolusjonen hadde brakt med seg, måtte den *sosiale og økonomiske likhet* også bli sikret. En representant for den tidlige sosialismen var Henri de Rouvroy de Saint-Simon (1760-1825), fransk sosialfilosof og politisk aktivist. Hans tilhengere kalte seg imidlertid ikke sosialiser, men saint-simonister. De gikk bl.a. inn for samfunnsmessig eierskap av industrien. En annen tidlig sosialist var selv industriherre: den britiske Robert Owen (1771-1858) (Palmer, Colton, & Kramer 2002: 441f).

Et svar fra befolkningens side i flere europeiske land på de uholdbare leveforholdene for mange var *opprør*. Verken før eller siden har Europa sett et så omsegripende opprør som de spontane revolusjonsforsøkene som kom i 1848 (Palmer, Colton, & Kramer 2002: 475ff). Sosialistene støttet opp om revolusjonsforsøkene. Arbeidere omformet det sosiale spørsmålet til et krav om *rett til arbeid* (Rosanvallon 2000: 76; Castel 2003: 251).

Revolusjonsforsøkene ble en fiasko. Historikere karakteriserer revolusjonsnederlaget slik: «The dreams of half a century, visions of a humane nationalism, aspirations for liberalism without violence, ideals of a peaceful and democratic republican commonwealth, were all exploded.» (Palmer, Colton, & Kramer 2002: 495). Et nytt forsøk på å gjøre sosial revolusjon i Frankrike, Pariserkommunen, ble slått ned i et blodbad i 1871 (Palmer, Colton, & Kramer 2002: 575f).

I Storbritannia ble stemmeretten for menn gradvis utvidet fra 1832, visse former for barnarbeid ble forbudt i 1833 og 10 timers arbeidstid ble innført i 1847. Det ble opponert mot den rådende *laissez-faire*-politikken, bl.a. fra den ikke-sosialistiske arbeiderbevegelsen *chartistene* (Ishay 2004: 137f). *The Poor Law* ble reformert i 1834 under kombinert innflytelse fra utilitarismen til filosofen og juristen Jeremy Bentham (1748-1832) og fra samfunnsøkonomen Thomas Robert Malthus (1766-1834). Prinsippet var at man skulle hjelpe de aller mest trengende, men fortsatt avskrekke folk fra å forsøke å unnsnippe arbeidsplikten. I Malthus' økonomiske tenkning stod en teori om befolkningsvekst sterkt. I følge denne teorien er det en økonomisk nødvendighet at befolkningen tvinges til å innrette seg etter den mengde næringsmidler som finnes for hånden. Ellers vil befolkningsveksten «eksplodere» og matmangelen bli allmenn. På grunnlag av denne teo-

rien kunne det begrunnes moralsk at de lavere klasser måtte holdes i en permanent nødtilstand. Forsorg og hjelp til de fattige måtte være restriktiv. Den ville ellers kunne virke mot sin hensikt (Malthus 1986; Skirbekk & Gilje 1992a: 414f). Denne læren er viktig i sosialhistorien fordi den begrunnet helt fram til slutten av det 19. århundret at hjelp til de fattige måtte være meget begrenset.

Benthams og Malthus' idéer førte til følgende prinsipper for den reformerte engelske fattigloven (Stone 1984: 38-55; Ogas 1982: 162):

- 1) Det finnes arbeid til alle arbeidsføre, og det finnes ikke noe arbeidsledighetsproblem. Trengende kan derfor deles inn enten *arbeidsuføre* eller *arbeidsuvillige*. De som faller inn under den første kategorien får distribuert hjelp direkte. De som faller inn under den andre blir tvunget til å arbeide i arbeidshus.
- 2) Arbeidshuset skal virke avskrekkende.
- 3) For å bevare drivkraften til arbeid, skal hjelp aldri overskride inntekten til de lavest betalte arbeidere.

De lokale administrasjonene ble erstattet av et sentralisert, nasjonalt system. Et sentralt kontor overvåket regler som skulle sørge for en rasjonell, ensartet og effektiv hjelp utover hele landet «thus registering a faith in Utilitarian ideas». (Ogas 1982: 162). Det viste seg meget vanskelig å følge ensartete kriterier i praksis. «The system turned out to be a failure.» (ibid.). Kirkelig og filantropisk hjelp utfoldet seg i stor grad gjennom århundret (ibid.:163f).

For Europas velhavende ble det etter hvert mulig å tegne privat forsikring. Forsikring av skip og skipslast er kjent helt fra middelalderen av. Det ble etter hvert gjort forsøk med livsforsikring i det 16. og 17. århundret, for eksempel i tilfelle enkestand eller foreldreløshet (Brackenridge & Brown 1998; Johansen 2003). Men det var først med den videre utviklingen av tabeller over dødelighet i ulike aldersgrupper og sannsynlighetsmatematikk at private forsikringsselskaper ble etablert i det 18. århundret, både i Storbritannia og på kontinentet. Det var først etter 1850 at privat forsikring begynte å få allmenn spredning i befolkningen (Brackenridge & Brown 1998).

6.6 Konklusjon

Den politiske arbeidsplikten ble forsterket innen merkantilismen. Arbeidet ble innen noen protestantiske retninger tilskrevet egenverdi. Arbeidet fikk videre en helt sentral plass innen klassisk økonomisk teori. Den første industrielle revolusjon skjedde innen en ideologisk ramme der den økonomiske og den klassiske liberalismen var dominerende. Innen denne ram-

men ble det politiske *selvhjelpsprinsippet* formulert. Det sier at når *hvert individ søker sin egen økonomiske interesse gjennom sitt arbeid, i et mest mulig fritt marked, og går rasjonelt fram, blir både individets økonomiske utbytte og den allmenne velferd og sosiale harmoni størst mulig*. Man begynte omkring 1830 å tale om *det sosiale spørsmålet* i de mest utviklede industrisamfunn. Europeiske land forsøkte flere måter å besvare dette spørsmålet på. Den historiske opprinnelsen til at legen vurderer arbeidsevne i en sosialpolitisk kontekst, synes å være den tyske fattiglegens virksomhet fra slutten av det 18. og inn i det 19. århundret.

I neste kapittel skal vi se hvordan *selvhjelpsprinsippet* ble kritisert fra flere hold. *Det sosiale spørsmålet* fikk en løsning i sosialforsikringen, etableringen av *hjelp til selvhjelpsprinsippet* og dermed også *det kollektive hjelpeprinsippet*.

7 Det kollektive hjelpeprinsippet, sosialforsikringens medisinske kategorisering og rehabilitering

Selv om sosialforsikringen først ble innført i det konservative Tyskland, synes det klart at det i stor grad var den sosialistiske bevegelsen og sosialliberalismen som presset fram dette kollektive svaret på *det sosiale spørsmålet* i Europa mot slutten av det 19. århundret. Hensikten med dette kapitlet er å gjøre kort rede for denne utviklingen. Det gjøres videre rede for det politiske *kollektive hjelpeprinsippet*. Det gjøres videre rede for to nye medisinsk pregede kategorier for å beskrive *skade på person: den arbeidsuføre og den ervervsuføre*. *Rehabiliteringsbegrepet* analyseres også slik det ble innført omkring den første verdenskrigen.

7.1 Den andre industrielle revolusjonen fra omkring 1870

Omkring 1870 startet *den andre industrielle revolusjonen*. Dampmaskinen var fortsatt helt sentral i realiseringen av fossilt brennstoff, men i tillegg kom billig elektrisitet. Forbrenningsmotoren gav bl.a. bil og fly. Den kjemiske industrien ble etablert. Telefonen innledet kommunikasjonsrevolusjon (Palmer, Colton, & Kramer 2002: 564f). Fortsatt var det kun to virkelige industriland i Europa: Storbritannia og Belgia, mens Frankrike og Tyskland var på god vei (ibid.: 565).

Den industrielle revolusjonen ble etter hvert mer og mer vitenskapelig basert. Her tok Tyskland og USA ledelsen (McNeill & McNeill 2003: 235). En vitenskap av særlig betydning i denne sammenheng er økonomien. Samfunnsøkonomien utviklet på 1870-tallet en ny teori: «nyklassisk